

До спеціалізованої вченої ради Д 35.052.19
у Національному університеті «Львівська політехніка»

ВІДГУК

*офіційного опонента – доктора юридичних наук, професора,
Заслуженого юриста України, завідувача кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства юридичного факультету Ужгородського
національного університету Бисаги Юрія Михайловича
на дисертацію Ярмол Л. В. «Свобода вираження поглядів та проблеми
юридичного забезпечення її реалізації в Україні (загальнотеоретичне
дослідження)», поданої на здобуття наукового ступеня доктора юридичних
наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень*

Актуальність теми дослідження. У сучасній вітчизняній та зарубіжній загальнотеоретичній юридичній науці значна увага приділяється правам людини та юридичним гарантіям їх забезпечення. У системі фундаментальних прав людини вагоме місце посідає свобода вираження поглядів, широко визнана в основних міжнародних документах (Загальній декларації прав людини (ООН, 1948 р., ст. 19), Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (ООН, 1966 р.; ст. 19), Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (Рада Європи, 1950 р.; ст. 10) та в національних нормативно-правових актах багатьох держав світу. У Конституції України проголошено, що «кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань» (ч. 1 ст. 34). Реальне, максимальне забезпечення прав людини, у тому числі свободи вираження поглядів, є основним критерієм демократичності України, яка прагне стати правовою державою.

Актуальність теми дослідження зумовлена і тим фактом, що на сьогодні в Україні недостатньо ефективними є механізми реалізації свободи вираження поглядів за допомогою ЗМІ; існують, на жаль, значні порушення прав журналістів, у зв'язку зі здійсненням ними професійної діяльності. Особливих гарантій забезпечення реалізації свободи вираження поглядів потребують також

діти, ставлення до яких у всіх сферах суспільного життя має здійснюватися з урахуванням їхніх поглядів та думок й активного стимулювання їх прояву.

Прагнення України інтегруватися в європейську спільноту та дотримуватись європейських демократичних принципів потребує чіткого приведення законодавства України з питань свободи вираження поглядів, юридичних гарантій її забезпечення у відповідність з нормами міжнародно-правових документів з прав людини.

Необхідно також наголосити, що в сучасній вітчизняній юриспруденції мало уваги приділяється дослідженню саме теоретико-правових аспектів свободи вираження поглядів як невід'ємного права людини.

Все це підтверджує актуальність наукового дослідження Л. В. Ярмол «Свобода вираження поглядів та проблеми юридичного забезпечення її реалізації в Україні (загальнотеоретичне дослідження)», яке й присвячене вирішенню вказаних вище проблем. За суспільною, науковою значимістю тема дослідження відповідає проблематиці докторської дисертації за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень.

Тема дисертації узгоджується з Пріоритетними напрямками розвитку правової науки на 2016–2020 рр., затвердженими Національною академією правових наук України 03.03.2016 р. Дисертаційне дослідження спрямоване на вирішення наукових завдань у рамках виконання планових науково-дослідних тем кафедри теорії та філософії права Національного університету «Львівська політехніка»: «Філософські та теоретичні концепції держави і права» (державний реєстраційний номер 0113U001356), «Метаантропологічна концепція державотворення та правотворення» (державний реєстраційний номер 0118U000349).

Ступінь обґрунтованості та достовірність наукових положень, висновків та рекомендацій, сформульованих у дисертації Л. В. Ярмол, визначається тим, що вони підтверджені науковими доказами, емпіричними фактами. Автор поставила собі за мету здійснити комплексну загальнотеоретичну характеристику свободи вираження поглядів та проблеми

юридичного забезпечення її реалізації в Україні. Така постановка мети та відповідних завдань вимагала проведення аналізу теоретико-правових основ свободи вираження поглядів як природного права людини та суб'єктивного юридичного права, закріпленого в законодавстві України, визначення форм та способів вираження поглядів, системного аналізу проблем юридичного забезпечення реалізації свободи вираження поглядів людини в Україні та формулювання пропозицій щодо їх вирішення. Зміст дисертаційної роботи, сформульовані висновки та рекомендації свідчать про те, що автор досягла поставленої мети.

Результати дисертаційного дослідження широко апробовані на міжнародних, всеукраїнських, регіональних науково-практичних заходах, використовуються у навчальному процесі.

Привертає увагу задіяння автором значної кількості джерел по темі дослідження (748 найменувань). Варто особливо відзначити використання у роботі численних міжнародних документів, національних нормативно-правових актів України та інших держав з питань свободи вираження поглядів, матеріалів юридичної практики Європейського суду з прав людини, Спеціального доповідача з питань заохочення і захисту права на свободу поглядів та їх вираження Ради з прав людини ООН, судових органів України, Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення. Л.В. Ярмол використала також наукові праці з аналізованих питань, виданих в Україні та за її межами. У своїй роботі автор критично аналізує літературні джерела, аргументує полеміку з науковцями та практиками, аналізує проблемні питання та робить логічні висновки. Варто відзначити логічну структуру дисертації, виклад в якій розгортається чітко та послідовно.

Аргументовані авторські наукові позиції забезпечені коректним використанням пізнавальних підходів, методів і прийомів. Достовірність результатів дослідження підтверджується використанням концептуальних підходів, а саме антропологічного (задіяного в усіх розділах дисертації); діалектичного (сприяв осмисленню загальних закономірностей формування,

функціонування, розвитку свободи вираження поглядів як природного права (підрозділ 2.2) і як суб'єктивного юридичного права (підрозділи 5.1, 5.2, 6.1, 6.2); системного підходу (застосований в усіх підрозділах дисертації) дав змогу здійснити аналіз свободи вираження поглядів як системного утворення, що охоплює низку можливостей, зокрема інформаційних прав, та розкрити її взаємозв'язок з іншими правами людини; задіяні також потребовий, комунікативний та інші підходи.

У роботі також широко використано загальнонаукові (структурний, функціональний, аксіологічний, порівняльний та ін.) та спеціально-юридичні (формально-догматичний, тлумачення правових норм, узагальнення юридичної практики та ін.) методи пізнання, які забезпечують об'єктивність, достовірність наукових результатів.

Загалом методологію дослідження теоретико-правових аспектів свободи вираження поглядів і юридичного забезпечення її реалізації в Україні охарактеризовано такими ознаками: забезпечує одержання всебічного правового знання про розглядувану свободу та механізм юридичного забезпечення її реалізації в Україні; спрямовує дослідження відповідно до поставленої мети та завдань; оновлює загальну теорію держави і права шляхом введення нових понять, удосконалення існуючих понять, класифікацій (поглядів як антропного феномена, свободи вираження поглядів як природного та юридичного явища); забезпечує особливим набором концептуальних підходів, методів, прийомів, які мають міждисциплінарний, комплексний характер та дають змогу якнайповніше розкрити тему дослідження; дозволяє узагальнити всі раніше правові знання, що стосуються проблематики роботи.

Таким чином, *обґрунтованість та достовірність результатів*, отриманих Л. В. Ярмол у процесі дисертаційного дослідження, забезпечені значною кількістю використаних джерел, оптимальним поєднанням концептуальних підходів, методів та способів наукового пізнання. Дисертаційна робота насичена теоретичним матеріалом, конкретними прикладами, матеріалами юридичної практики, що гарантує її пізнавальну новизну. Усе це в сукупності забезпечило

обґрунтованість та достовірність сформульованих у дисертації наукових положень, висновків та рекомендацій.

Наукова новизна одержаних результатів визначається насамперед тим, що дисертація є першим у вітчизняній науці загальної теорії держави і права монографічним дослідженням свободи вираження поглядів як природного та юридичного явища, правового механізму забезпечення її реалізації в Україні та визначення шляхів і засобів його удосконалення.

Серед найбільш вагомих результатів, що визначають наукову новизну проведеного дослідження, можна виділити наступні положення:

Перше. Важливим внеском дисертанта в розвиток загальної теорії права є методологія дослідження, яка охоплює систему концептуальних підходів, методів та способів дослідження свободи вираження поглядів як природного та суб'єктивного юридичного права, юридичного забезпечення її реалізації в Україні, а також знання про закономірності їх застосування. Особливість методології дослідження свободи вираження поглядів полягає в тому, що вона має міждисциплінарний, комплексний характер, а її фундаментальну основу становлять філософсько-правові (концептуальні) підходи: антропологічний, ідеалістичний, діалектичний, системний, потребовий, комунікативний, які визначили стратегію дослідження, його загальну спрямованість, зумовили характер і зміст оцінювання отриманих результатів (с. 71).

Друге. Особистим внеском автора в розвиток загальної теорії права є розроблення поняття свободи вираження поглядів як природного права людини, виокремлення видів зазначеної свободи залежно від 1) форм свідомості; 2) змісту поглядів; 3) форм зовнішнього вираження поглядів; 4) того, наскільки правильно погляди людини відображають об'єктивну дійсність (с. 133).

Третє. Автор аргументовано виокремлює структурні елементи (можливості) свободи вираження поглядів як природного права людини: 1) дотримуватися своїх поглядів; 2) вільно виражати погляди (це право охоплює такі свободи: шукати, одержувати, поширювати, передавати будь-яку інформацію й ідеї); 3) змінювати свої погляди; 4) не виражати своїх поглядів. У

праці обґрунтовані положення – з яким ми погоджуємося, – що інформаційні права є складовою частиною структури свободи вираження поглядів як природного права людини і що вони мають подвійне підпорядкування – належать як до права на формування її поглядів (можливості пошуку, отримання інформації та ідей), так і до права на їх вираження (можливості поширення, передачі інформації та ідей) (с. 140–141).

Четверте. Для досягнення поставленої мети необхідним є загальнотеоретичний аналіз поглядів як феномена свідомості людини, який предметно і ґрунтовно здійснений в рецензованій праці. Автор окреслила поняття поглядів як антропного феномена, розкрила структуру поглядів (суб'єкт, предмет, зміст, підстави). Також дисертант детально класифікувала погляди людини за різними критеріями: 1) залежно від того, наскільки правильно вони відображають об'єктивну дійсність; 2) залежно від якості відображуваних предметів; 3) залежно від обсягу чи кількості відображуваних предметів; 4) залежно від природи та кількості відображуваних предметів; 5) за формою зовнішнього вираження; 6) за змістом; 7) залежно від рівня відображення явищ; 8) залежно від форм свідомості (с. 95–96).

П'яте. Автор здійснила ґрунтовний аналіз співвідношення поглядів як об'єкта правової охорони з іншими спорідненими явищами – світоглядом, думками, переконаннями, уявленнями, вірою (пункти 2.1.2–2.1.6). Це стало основою для обґрунтування теоретико-правових положень щодо взаємозв'язку свободи вираження поглядів з іншими суміжними природними правами – зі свободою світогляду, свободою вираження думки, свободою віросповідання (пункт 2.2.2 дисертації).

Шосте. Заслугою дисертанта є визначення поняття світових міжнародно-правових гарантій забезпечення свободи вираження поглядів та класифікація світових документальних гарантій на певні види: 1) за юридичним значенням; 2) за суб'єктом прийняття; 3) за обсягом закріпленої у них свободи вираження поглядів; 4) за видом суб'єкта вираження поглядів, якого стосуються гарантії; 5) за змістом поглядів, свобода вираження яких гарантується (с. 211–212).

Сьоме. Важливим внеском автора в розвиток загальної теорії права є розроблення поняття свободи вираження поглядів людини як суб'єктивного юридичного права, закріпленого в законодавстві України, а також виокремлення структурних елементів (можливостей) цього суб'єктивного юридичного права й обґрунтування положення про те, що вони мають подвійне підпорядкування – належать як до права на формування поглядів людини, так і до права на їх вираження. Заслуговує на увагу порівняльна характеристика структурних елементів свободи вираження поглядів як природного права і як суб'єктивного юридичного права, закріпленого в законодавстві України (с. 263–264).

Восьме. Переконливим та аргументованим є визначення автором основних позитивних тенденції у сфері юридичного забезпечення свободи вираження поглядів в Україні, низки проблем у сфері її реалізації, а також формулювання пропозицій до Конституції України та інших нормативно-правових актів України, спрямованих на їх вирішення.

Здійснений аналіз дає підстави зробити висновок про те, що дисертаційна робота Л. В. Ярмол, написана на високому теоретичному рівні, має значну наукову цінність. Структурні елементи дисертації композиційно-логічно та послідовно підпорядковані її змісту. Зміст роботи відповідає обраній темі, характеризується системністю та комплексністю; ключові проблеми сформульовані чітко. Наукові положення, висновки, результати дослідження достатньо обґрунтовані, достовірні та вагомі для науки загальної теорії держави і права.

Повнота викладу наукових положень, висновків і рекомендацій в опублікованих працях. Матеріали дослідження всебічно викладені в 57 наукових публікаціях, зокрема у п'яти монографіях (з них чотири – у співавторстві); 21 статті – у фахових виданнях України (серед них 14 статей – у виданнях, які включені до міжнародних наукометричних баз); п'яти статтях – у наукових періодичних виданнях інших держав (Республіка Польща, Словацька Республіка); п'яти публікаціях, які додатково відображають результати дисертації; у 21 тезі виступів на науково-практичних заходах. У публікаціях

доволі повно відображені всі розділи дисертаційного дослідження. Наукові напрацювання співавторів не використовувались.

Автореферат дисертації ідентичний за змістом з основними положеннями дисертації.

Вирішення наукової проблеми. Дисертація Л. В. Ярмол містить важливі результати, які в сукупності забезпечують вирішення наукової проблеми, яка полягає у комплексній загальнотеоретичній характеристиці свободи вираження поглядів та юридичного забезпечення її реалізації в Україні.

Сформульовані в роботі наукові положення є основою для подальших наукових досліджень, вони заповнюють низку прогалів, які існують у загальній теорії держави та права.

Таким чином, найбільш важливі наукові та практичні результати дослідження теоретико-правових аспектів свободи вираження поглядів та проблем юридичного забезпечення її реалізації в Україні мають важливе значення для юридичної науки та практики.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані у науково-дослідній сфері – для подальшого розроблення загальнотеоретичних аспектів свободи вираження поглядів людини; у навчальному процесі – при викладанні дисциплін «Теорія держави і права», «Філософія права»; для підготовки відповідних навчально-методичних матеріалів; у сфері правотворчості – для удосконалення вітчизняного законодавства про свободу вираження поглядів; у правореалізаційній діяльності – для підвищення ефективності діяльності державних органів та інших суб'єктів, що забезпечують реалізацію розглядуваної свободи.

Оцінка мови і стилю дисертаційної роботи. Дослідження Л. В. Ярмол викладене літературною мовою, написане науковим стилем.

Дискусійні аспекти та зауваження. Загалом позитивно оцінивши рецензовану працю, звернемо увагу на окремі дискусійні положення, недоліки й упущення, які, на нашу думку, потребують або додаткової аргументації, або спеціальних пояснень під час публічного захисту, а саме:

1. Людина від природи має право вільно виражати свої погляди, думки, переконання. Ці невід'ємні права людської особистості не створені державою; вони за самою суттю безпосередньо надані особистості. Держава ж повинна створювати всі необхідні механізми для утвердження, забезпечення природних прав людини, свободи вираження поглядів в тому числі. З огляду на це, потребує обґрунтування сформульоване автором положення про те, що на даному етапі розвитку суспільства свобода вираження поглядів як природна можливість людини найбільш повно відображена в основних міжнародних документах з прав людини (с. 134).

2. Свобода вираження поглядів є одним із найважливіших конституційних прав людини і громадянина. Конституційне законодавство України, насамперед, Конституція України (ст. 34), Закон України «Про інформацію» (1992 р.) (у редакції Закону України від 13.01.2011 р.), Закон України «Про доступ до публічної інформації» від 13.01.2011 р. є основою для забезпечення цієї свободи людини в Україні. На с. 67 дисертації автор формулює положення, що «свободу вираження поглядів можна розглядати як комплексний (міжгалузевий) інститут права». Такий висновок автора потребує більш детального обґрунтування та пояснення.

3. На підставі аналізу законодавства України з питань свободи вираження поглядів здобувачем виокремлено елементи (можливості) цього суб'єктивного права, а саме: дотримуватися своїх поглядів; вільно виражати погляди (це право охоплює такі свободи: збирати, шукати, одержувати, фіксувати, зберігати, поширювати, передавати, використовувати інформацію та ідеї – крім випадків, визначених законом) (с. 263). Вважаю, що дисертація збагатилася б, якщо б в роботі детальніше досліджувалися зазначені складові свободи вираження поглядів як суб'єктивного юридичного права та правові гарантії їх забезпечення.

4. Свобода вираження поглядів дітьми досліджується в окремому підрозділі 6.1. Актуальним для сьогодення є питання форм та способів вираження поглядів дітьми, які є дуже різноманітними, з огляду на інтенсивний

розвиток новітніх інформаційних технологій. При цьому питання щодо форм та способів вираження поглядів дітьми (с. 169-170) досліджуються дисертантом у підрозділі 3.1. «Значення, види форм та способів вираження поглядів». Для більш логічного і кращого сприйняття матеріалу, вважаю, доцільніше було б досліджувати ці питання в підрозділі 6.1. «Свобода вираження поглядів дітьми».

5. Продовжуючи попереднє зауваження, звернемо увагу на те, що свобода вираження поглядів дітьми проголошена у низці міжнародних документів з прав людини, серед яких важливе місце, безперечно, займає Конвенція ООН про права дитини (1989 р.). Потребує обґрунтування висновок автора про те, що право дитини вільно висловлювати погляди з усіх питань, що стосуються її, та право бути заслуханою під час будь-якого судового чи адміністративного розгляду (ст. 12 Конвенції ООН про права людини) не можуть бути реалізовані без свободи вираження поглядів та окремих можливостей, з яких вона складається (с. 395).

Висновок щодо відповідності дисертації встановленим вимогам

Зазначені зауваження не впливають на загальну позитивну оцінку роботи та дозволяють оцінити проведене дисертантом дослідження як завершену наукову роботу, в якій вирішено важливу наукову проблему загальнотеоретичного аналізу свободи вираження поглядів та юридичного забезпечення її реалізації в Україні.

Дисертація та автореферат цілком відповідають вимогам МОН України щодо наукового стилю та літературної мови. За змістом роботи, її методологічною базою, характером зроблених висновків, можна стверджувати, що дисертація відповідає паспорту спеціальності 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Вона є цілісним та оригінальним науковим дослідженням. Сформульовані автором висновки, отримані результати мають наукову цінність та заповнюють прогалини у висвітленні загальнотеоретичних проблем з питань свободи вираження поглядів та юридичного забезпечення її реалізації в Україні.

На підставі вивчення дисертації та праць здобувача можна зробити висновок, що дисертація «Свобода вираження поглядів та проблеми юридичного забезпечення її реалізації в Україні (загальнотеоретичне дослідження)», подана на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень, відповідає вимогам пп. 9, 10, 12, 13, 14 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 567, зі змінами і доповненнями, внесеними постановами Кабінету Міністрів України № 656 від 19 серпня 2015 р., № 1159 від 30 грудня 2015 р. і № 567 від 27 липня 2016 р., а її автор – Ярмол Лілія Володимирівна – заслуговує на присудження їй наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень.

Офіційний опонент:

доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України,
завідувач кафедри конституційного права та
порівняльного правознавства юридичного факультету
Ужгородського національного університету

Ю. М. Бисага

